

Záchranné sortimenty

Martin Lípa

Funkční výsadby ovocných dřevin v zemědělské krajině jsou prvním pokusem o návrat odrůd vhodných pro aleje a sady, u kterých produkční funkce není dominantní. K usnadnění rozhodování o vhodné odrůdě do výsadeb

slouží tzv. záchranné sortimenty, které se staly součástí Standardu péče o přírodu a krajinu AOPK ČR. Využit je mohou především administrace projektů, projekční kanceláře, realizační firmy nebo školkaři.

Odrůda třešně Doupovská černá je zatím zařazena do průzkumného sortimentu. Jakmile bude k dispozici pomologický popis, dojde k přeřazení do místního sortimentu se striktní regionalitou Doupovské hory. Fota: Martin Lípa

Švestka domácí je jednoznačně odrůdou prioritního sortimentu. Nelze ji však vysazovat v oblastech plošně zamořených šarkou.

Vynikající odrůda Smiřická vzácné, nalezená začátkem 20. století ve východních Čechách, byla umístěna do specializovaného sortimentu. Není to příliš stará česká odrůda, ale je vhodná k pěstování ve vyšších polohách.

Odrůda Koporečka pocházející z Mostecka je zařazena do prioritního sortimentu s doporučenou regionalitou Ústecký kraj. Díky vynikající chuti a schopnosti vydržet téměř až do Vánoc byla v 19. a 20. století rozšiřována po celém území ČR i v zahraničí.

Ovocné stromy jsou součástí krajiny Čech, Moravy a Slezska od středověku. Nejdříve se ve větším měřítku objevovaly v okolí klášterů a sídel nejvýznamnějších šlechticů. Již ve vrcholném středověku a zvláště za renesance byla produkce ovoce významnou součástí produkce zemědělské. Ovocný strom se stal typickým prvkem pro krajinný ráz poloh do cca 700–800 m n.m.

Během několika století soužití bylo člověkem vybráno velké množství odrůd. Některé zůstaly rozšířené jen na malém území kolem místa svého objevu, jiné byly šířeny i mimo oblast jejich vzniku. V extrémním případě mohly dosáhnout až celosvětového rozšíření.

Na území České republiky v minulosti vznikaly jistě desítky až stovky odrůd. Další desítky a stovky odrůd přicházely ze zahraničí spolu s pohybem obyvatel v rámci panství rozsáhlých šlechtických rodů. Na území našeho státu se tak soustředilo nesmírné bohatství genetické rozmanitosti.

Dvacáté století počalo z tohoto bohatství odebírat. S postupným přesunem obyvatel do měst přišla výraznější preference odrůd s určitými chuťovými a technologickými vlastnostmi. Pěstování odrůd jiných vlastností bylo méně atraktivní. Druhá světová válka znamenala obrovský zlom v dlouholetém vývoji vztahu ovocného stromu a člověka. Ve finálním důsledku to znamenalo opuštění mnoha stromů, nebo dokonce jejich aktivní likvidaci. Spolu s biotopy lučních a polních sadů tak mizí i genetický poklad stovek odrůd.

Již od poloviny 80. let 20. století jsou datovány organizované pokusy o záchranu starých odrůd ovocných stromů. Předtím – ale vlastně i do dnešních časů – záchranu starých odrůd zajišťovali nadšení jednotlivci. Jednak byli vedeni snahou uchránit památku na své rodiče či prarodiče, jednak chtěli zachovat odrůdy s vlastnostmi, které nejsou k mání u těch nejmodernějších pěstitelů.

Jak organizované skupiny, tak jednotlivci však dosud postrádali období červených knih, které vyslovují, co je předmětem ochrany. Po roce 2000 byla pocíťována stále naléhavější

potřeba takové definice, a to hlavně s ohledem na zapojení veřejných prostředků do výsadeb starých odrůd.

Český svaz ochránců přírody (ČSOP) se problematice záchranu starých odrůd věnuje již od poloviny devadesátých let. Na základě získaných zkušeností přikročil v roce 2011 k publikaci první verze seznamů odrůd ovocných stromů, které budou předmětem projektů na jejich záchranu. Tyto seznamy byly nazvány záchranné sortimenty. V dalších letech práce na záchranných sortimentech pokračovaly.

Ve spolupráci s Výzkumným ústavem Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v.v.i. a s podporou Ministerstva zemědělství České republiky (Mze ČR) byl vypracován projekt NAZV QI112A138 – Lokální identita zeleně venkovských sídel, v němž byla definována Metodika stanovení záchranných sortimentů ovocných odrůd. Tato metodika byla následně MZe ČR certifikována (Certifikovaná metodika VÚKOZ, v.v.i. č. 5/2014-050).

Díky spolupráci s Agenturou ochrany přírody a krajiny České republiky (AOPK ČR) bylo možné certifikovanou metodiku ihned nasadit na druhé vydání záchranných sortimentů, které je součástí Standardu péče o přírodu a krajinu SPPK C02 003 Funkční výsadby ovocných dřevin v zemědělské krajině jako jeho příloha číslo 4. Zároveň se předpokládá, že záchranné sortimenty budou použity i k projekci a realizaci projektů zaměřených na staré sady a stromořadí, tedy na krajinné prvky, které metodicky řeší standard: SPPK C02 005 Péče o funkční výsadby ovocných dřevin.

Proč jsou sortimenty důležité?

Pro záchranu odrůdy je velmi důležité vrátit ji do komerčního množení. Odrůda je zcela zachráněna, pokud jsou jí množeny desítky a stovky sazenic ročně, veřejnost ji zná a poptává. Záchranné sortimenty poskytují orientaci pro školkaře co množit a pro veřejnost co poptávat.

Se starými odrůdami dnes fyzicky manipuluje mnoho subjektů bez předchozí zkušenosti s jejich vlastnostmi a bez znalosti jejich

původního regionálního rozšíření. Pro tyto osoby a organizace poskytují záchranné sortimenty hrubé měřítko, co se kam hodí a co se kam nehodí.

Mnoho lidí je zapojeno do rozhodování o finanční podpoře projektů zaměřených na záchranu starých odrůd. Často nemají k dispozici potřebný praktický či teoretický podklad. Záchranné sortimenty jim mohou poskytnout jasné a obhajitelné měřítko pro jejich rozhodování.

Pro lidi s hlubším zájmem, nebo dokonce profesně zaměřené na záchranu starých odrůd, je publikace záchranných sortimentů výzvou k diskusi. Není to definitivní dokument neměnný na věky. Tak jak budou pokračovat mapování dalších oblastí, je potřeba diskutovat o zařazení dalších odrůd do sortimentů, je potřeba pracovat na lepším poznání vlastností regionálních a průzkumných sortimentů či v případě potřeby diskutovat o stávajícím zařazení jednotlivých odrůd.

Záchranné sortimenty tvoří rodina pěti sortimentů:

1. prioritní sortiment
2. specializovaný sortiment
3. přijatelný sortiment
4. místní sortiment
5. průzkumný sortiment

Tyto sortimenty byly kompletně sestaveny pro jabloně, hrušně, třešně, višně, slivoně a meruňky.

Pro mandloně, jeřáb obecný, jeřáb oskeruší, mišpule, moruše, kaštanovník a ořešák královský byly sestaveny jen některé sortimenty (například pro oskeruší existuje jen místní a specializovaný sortiment).

Zařazení odrůdy do některého z těchto pěti seznamů znamená především pořadí důležitosti z hlediska záchranu této odrůdy v České republice.

Odrůda, která není zařazena v žádném z pěti sortimentů, zcela jistě není méněcenná. Pouze nepovažujeme za nutné chránit ji za veřejné prostředky v České republice.

Prioritní sortiment

Obsahuje odrůdy s nejvyšší prioritou ochrany. Jsou to odrůdy, které buď vznikly přímo na území České republiky cca do roku 1950 nebo jsou zde dlouhodobě pěstovány (cca déle než 200 let). Dosáhly značné obliby, velkého rozšíření a byly součástí naší krajiny – zkrátka zde zdomácněly.

Jejich použití v projektech je vysoce žádané všude tam, kde jsou pro ně vhodné ekologické podmínky. Pokud je u nich uvedena regionalita, jedná se o doporučení, v jaké zeměpisné oblasti by se měly nejvíce vysazovat. Je ale možné zařadit je do projektů péče na stanovišti nebo výsadeb po celé České republice.

Specializovaný sortiment

Jsou zde odrůdy s vysokou prioritou ochrany. Jedná se o odrůdy zahraničního původu. Jsou prověřené dobou pěstování alespoň 100 let.

Mají pěstitelské nebo technologické vlastnosti, které nenacházíme u odrůd prioritního sortimentu.

Jejich použití v projektech je žádané zejména tam, kde nelze použít odrůdy prioritního sortimentu například z důvodu horších pěstitelských podmínek.

U slivoní a meruněk jsou ve specializovaném sortimentu výjimečně zařazeny i modernější odrůdy s vysokou tolerancí k šarce.

Přijatelný sortiment

Jsou to odrůdy s nejnižší prioritou ochrany. Je zde plejáda zahraničních odrůd, které se u nás objevily v 19. století nebo i relativně moderní domácí odrůdy vhodné pro pěstování jako polokmen či vysokokmen. Jejich použití v projektech je možné, ale nejméně preferované. Představují například vhodnou

náhradní variantu pro případ nedostatku odrůd prioritního, specializovaného nebo místního sortimentu.

U každé odrůdy prioritního, specializovaného a přijatelného sortimentu jsou doplněna pomologická synonyma, nadmořská výška, do které lze odrůdu pěstovat, země nebo oblast původu. U slivoní, meruněk, broskví a mandloní ještě citlivost k původci šarky.

Místní sortiment

Zde jsou soustředěny odrůdy s nejvyšší prioritou ochrany v přesně vymezeném území. U každé odrůdy místního sortimentu je zapsán region, ve kterém smí být pěstování podpořeno z veřejných zdrojů. V jiné části České republiky nikoliv. Regionalita je zde striktní. Mimo vymezené území mohou být velmi omezeně pěstovány pouze v genofondových plochách. Synonyma, vztah k nadmořské výšce

a u peckovin i citlivost k původci šarky budou doplňovány postupně, tak jak budou tyto informace k dispozici.

Průzkumný sortiment

Průzkumný sortiment obsahuje odrůdy dosud nedostatečně prozkoumané a často vedené pod pracovními názvy. Mohou to být například velmi zajímavé nálezy z mapovacích akcí s velmi zajímavými chuťovými vlastnostmi ovoce, případně nálezy vykazující neobvyklé technologické nebo pěstitelské vlastnosti. Může se jednat o nějakou méně známou zahraniční odrůdu nebo o krajovou specialitu. Je možné, že v budoucnu se jí takto podaří ztotožnit.

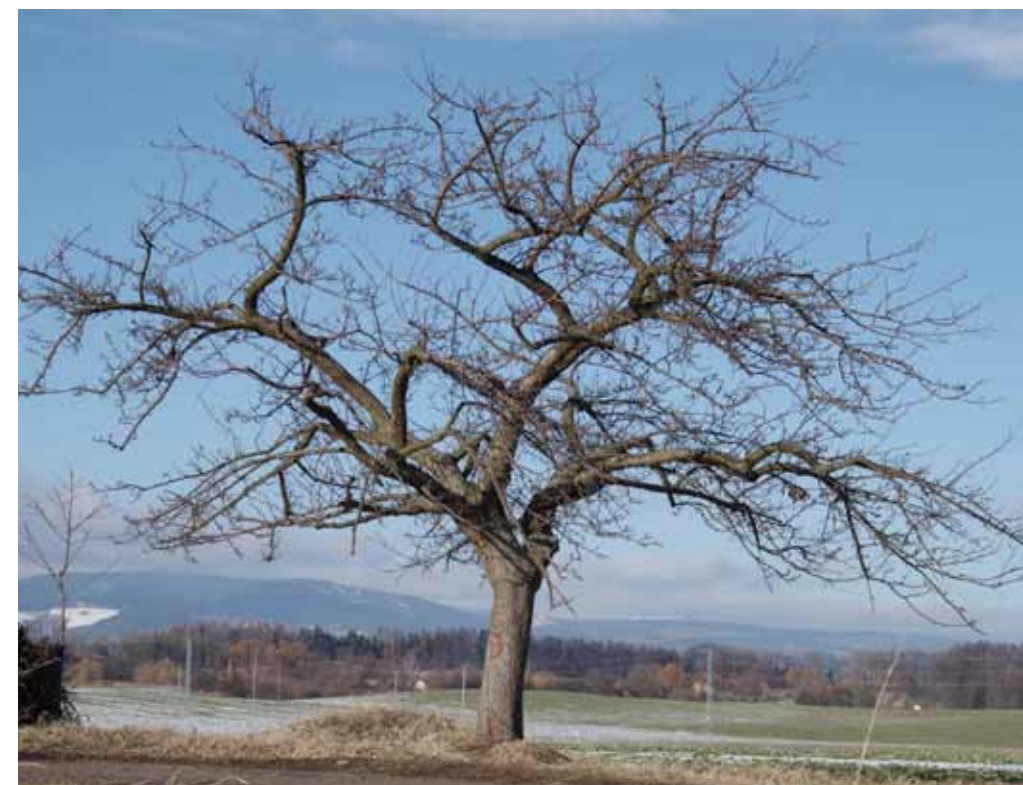
Do průzkumného sortimentu jsou umísťovány i odrůdy krátce zmíněné ve starých pomologických, ale pouze takové, které byly alespoň regionálně významné.

Souhrnně lze říci, že jejich postavení je nejasné a zatím neumožňuje zařazení do příslušného sortimentu. Průzkumný sortiment byl sestaven proto, aby tyto zajímavosti nezapadly a dále se k nim shromažďovaly informace o ekologických nárocích, rozšíření, vlastnostech, názvech a synonymech. Odrůdy průzkumných sortimentů lze použít pouze ve specializovaných projektech genofondových ploch nebo v projektech na jejich zachování v místech jejich nálezu.

V prioritním, specializovaném a přijatelném sortimentu nepředpokládáme do budoucna velký pohyb. Určitě se čas od času stane, že tam nějaká odrůda bude přidána či odtud bude přeřazena. Velké změny by mohly nastat v místních záchranných sortimentech, pokud by se podařilo systematicky zpracovat nějakou oblast, tak jak tomu před časem došlo například v Bílých Karpatech. Průzkumné sortimenty jsou už ze své podstaty „průtokové“ a odrůdy by do nich měly z jedné strany přicházet a z druhé odcházet v cca dvouletých intervalech.

Informační podpora

Jako informační podpora záchranných sortimentů je aktuálně připravována informační výběrová databáze odrůd, která bude zdarma přístupná v prostředí internetu. Budou zde

Mohutná solitera holandské odrůdy Boskoopské. Odrůda je typickým zástupcem přijatelného sortimentu jablek. Není sice naší původní odrůdou, ale je velmi rozšířená ve všech tradičních ovocnářských oblastech.

soustředěny informace vytažené z pomologické literatury v prostředí, které umožní vyhledávat podle zadaných výběrových kritérií. Je to naprosto zásadní doplněk záchranných sortimentů, do kterých je možno umístit jen minimum relevantních informací.

V určitém smyslu je podporou záchranných sortimentů i národní databáze genofondových ploch. Jedním z cílů této aktuálně připravované databáze je poskytnutí možnosti vidět a ochutnat příslušné odrůdy na veřejně přístupných plochách.

Všichni členové autorského kolektivu budou neměrně vděční za nasazení záchranných sortimentů do praktického života a pevně doufají, že se tak podaří sofistikovat stávající praxi, kdy se vysazovalo a zachraňovalo vše, bez ohledu na kulturně historickou hodnotu, ekologické nároky a zdravý rozum.

Hlavní cílovou skupinou pro využití záchranných sortimentů budou osoby, které rozhodují o čerpání rozpočtů na projekty se starými odrůdami a o kvalitě jejich realizace. Typicky se jedná o školkaře, projektanty, realizační

firmy, technické dozory, osoby administrující žádosti o podporu na projekty s přítomností starých odrůd.

Samozřejmě doufáme, že si k nim najdou cestu i nadšenci z řad chatařů, chalupářů, zahrádkářů, lesníků či zemědělců. Bez jejich práce v minulosti by nebylo co zařazovat do sortimentů. Zcela jistě i v budoucnosti vykonají velký kus práce při záchranně genetické rozmanitosti pro další generace.

Závěrem bych chtěl poděkovat za laskavou podporu projektu Oživení starých odrůd. Tento projekt č. 76-FN-028, financovaný v rámci priority 4 „Ochrana životního prostředí a klimatické změny“ z prostředků Finančního mechanismu EHP 2009–2014 v rámci programu CZ03 – Fond pro nestátní neziskové organizace poskytovatelem grantu Nadací Partnerství, umožnil dokončení prací na druhém vydání záchranných sortimentů. Zároveň je z tohoto grantu financována tvorba podpůrných nástrojů – výběrové databáze ovocných odrůd a národní databáze genofondových ploch.

Skupinové výsadby ovocných stromů jsou výraznou součástí krajinného rázu České republiky již po několik staletí.